

O normalizaci se zdvořilostí

Lucie Malá

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
mallucie@gmail.com

Kniha Petra Andrease *Vybírat a posuzovat* s podtitulem *Literární kritika a interpretace v období normalizace* si klade za cíl zprostředkovat nový pohled na normalizační interpretační praxi, který by se v sousedství soudobých badatelských záměrů o dějinách normalizace¹ dal charakterizovat jako obrat k „redakční každodennosti“. Využívá pojmů z řady oborů, kromě literární teorie také například sociologie, psychologie, lingvistiky a filozofie jazyka, a přihlíží k některým vybraným aspektům dějin kulturních institucí. Na tomto základě má výklad představovat odbornou, pamětnicky nezaujatou protiváhu dosud údajně převládajícím, spíše subjektivním či emocionálně hodnotícím pracím o normalizaci, nezřídka psaným přímými účastníky kulturního dění před rokem 1989. Kniha je přehledně strukturována a drží se na první pohled zřetelné kompozice, v jejímž rámci se Andreas snaží sledované jevy kategorizovat a zobecňovat — po úvodních metodologických kapitolách následuje analytická část s modelovými příklady, zakončená závěrečným shrnutím.

Literárněhistorické pojednání o normalizaci obnáší řadu metodologických voleb, daných samou povahou dobové interpretační a publikační praxe, počínaje vymezením zkoumaných pramenů. Rozostřenou hranici mezi prameny a sekundární literaturou Andreas sám metodologicky reflektuje např. v úvaze o textech někdejších aktérů a „normalizátorů“, které později psali do porevolučních *Haló novin*. Normalizaci však především vyznačovalo rozštěpení komunikační situace, v níž ve vzájemných, avšak výrazně asymetrických vztazích koexistovaly oficiální, exilový, samizdatový proud literatury a její reflexe, včetně tzv. šedé zóny. Andreas si navzdory obecně formulovanému podtitulu své publikace nedefinoval svůj předmět takto komplexně, ani se po míře provázanosti a vzájemné izolovanosti či paralelismu jednotlivých proudů netáže, ale sleduje pouze projevy proudu oficiálního: „Ve středu mého zájmu stanuly elity normalizační literární kritiky (v zásadě ti, kterým mezi lety 1969–1989 vyšla kniha) a příslušníci tzv. šedé zóny (ti, kteří působili v oficiálních institucích, ale publikovali jen ve sbornících či registrovaném tisku). Stranou jsem nechal ty, již se oficiálního provozu účastnili zaštitěni jménem ‚pokryvače‘ nebo pod šifrou“ (s. 13). Již omezení pramenů a tématu výhradně na textové projevy, které registrovali i někdejší představitelé oficiální kritiky období normalizace, zatěžují Andreasův postup ahistoričností. Jeho rozhodnutí nabývá na problematičnosti tam, kde se tato radikální selekce stává předpokladem jeho argumentace, což úzce souvisí

1 Andreas píše: „V historické vědě sleduje podobný směr svými diskursivními analýzami normalizace Michal Pullmann a další historici soustředění kolem Ústavu soudobých dějin AV ČR“ (s. 28), a následně jejich přístup v poznámce pod čarou označuje za „tzv. ‚historický revizionismus““.

s aplikovanou metodou. Vyloučení pramenů na pomezí, jako jsou ony „pokryté“ či šifrou podepsané texty, jejichž spolehlivý, ne-li úplný seznam a přehled navíc není k dispozici,² na jedné straně, zahrnutí lektorských posudků, určených pro interní potřeby oficiálních cenzurních řízení, nikoli však ke zveřejnění, na straně druhé, svědčí buď o nepřesnosti kritéria oficiality, či o existenci kritérií dalších, autorem nereflaktovaných.

Stran volby materiálu a kritiky pramenů je nutno zmínit také autorovo kontroverzní rozhodnutí, které se zdá být přímo v rozporu s postulovanou snahou o co nejvyšší míru objektivitu, vědecké distance a nezaujatosti: „[K]de to bylo možné, vyhledal jsem písemné či osobní svědectví jejich [míněny prameny, L. M.] pisatelů-pamětníků“ (s. 13). Autor sice nastiňuje metodologické potíže spojené s rozhovory a popisuje typy projevů politiky sebe prezentace (tyto potíže ostatně limitují poznatky orální historie vůbec), během svého výkladu však paradoxně svědecké výpovědi relativizuje zřídka. Zacházení se vzpomínkami Milana Blahynky, Hany Hrzalové, Jaroslava Čejky, Petra Bílka a dalších respondentů nicméně ilustruje podstatný princip a současně slabinu Andreasova přístupu. Snaha o domnělou nestrannost a shromáždění co největšího počtu informací z různých zdrojů bez jejich hodnocení a hierarchizace vede k nivelizaci jejich výpovědní hodnoty ve vztahu k otázkám, kterými se jako badatel-tazatel řídí. Tím se také znejasňuje jeho interpretační stanovisko. Výpovědi pamětníků z řad oficiálních kritiků autorovi zpravidla slouží k vysvětlení archivních a excerpovaných nálezů. Andreas dává i přes vědomí zásad politiky sebe prezentace dotazovaným příležitost ke korigujícímu vyjádření, co a jak mínili, s jakým záměrem kdy jednali a psali a jaké pohnutky se za texty skrývají, třebaže již nejsou s odstupem patrné a mohou se jevit z dnešního pohledu zjednodušeně jako „deformace“.³ Například v kapitole věnované angažovanosti knihy *Pozemská poezie*,⁴ jež byla dle Andree „nejreprezentativnějším dobovým pokusem konstruovat a legitimizovat genealogii socialistické poezie“ (s. 118), cituje ze svého e-mailového rozhovoru s Milanem Blahynkou: „Pozemskou poezii jsem nepsal, abych se dostal zpět, odkud jsem byl vykázan, upřímně vzato: sice jsem se nemohl habilitovat ani získat hodnost DrSc., ale už jsem byl ve věku, kdy člověk netouží po titulech a pozicích, ale jen po tom, aby mohl říci, co má na srdci“ (s. 123). Andreas Blahynkova sebevylepšující slova komentuje s nekritickou opatrností a míru jejich důvěryhodnosti ve vztahu k ostatním pramenům nerozporuje: „Jeho výpověď spolu s textovými doklady vytvářejí hru kontextů, jejich změn, interpretací a reinterpetací minulosti, v nichž zůstává skryta i přesnější představa o koncepci a autorském záměru *Pozemské poezie*“ (s. 123). V autorových

2 O „pokrývání“ překladů nedávno referoval například Michael Špirit v úvodu Echa Institutu pro studium literatury z 16. 9. 2015, dostupného online na <<http://www.ipsl.cz/index.php?id=804&menu=echa&sub=echa&str=echo.php>> [14. 4. 2017].

3 „Pro normalizační literární kritiku a publicistiku je charakteristická ta podoba politicky motivované interpretace, jež byla důsledkem politizace veřejného prostoru v období let 1948–1989, způsobila proměnu charakteru tradičních žánrů kritiky a po listopadu 1989 se stala hlavním tématem diskusí o normalizační kritice, najmě jako cíl výtek: byla — a je — odsuzována jako ‚deformace‘“ (s. 11).

4 Blahynka, Milan: *Pozemská poezie. Kapitoly k české poezii (1945–1975)*. Československý spisovatel, Praha 1977.

analýzách se ocitají paralelně jak psychologizující interpretace někdejších záměrů účastníků kulturního provozu, tak zachované dokumenty či samotné kritické a literárněvědné texty. Andreas tím dává zpovídaným aktérům, kteří zdůrazňují účelnost a praktičnost svého jednání, mimoděk prostor k sebeobhajobě — a příznačně se zde ve srovnatelné míře nedostává ke slovu kritická reflexe, resp. především druhá strana, tedy osobnosti po srpnu 1968 z kulturního dění vyloučené a různé perzekvované. I na základě těchto sporných, soukromě sdělovaných svědectví Andreas vymezuje své ústřední teoretické pojmy, tvořící jeho klíč k porozumění oficiální normalizační kritice — k pragmatismu a politice interpretace.

Koncept politiky interpretace si Andreas vypůjčil z diskusí anglosaských neomarxistických literárních teoretiků z osmdesátých a počátku devadesátých let 20. století, jichž se účastnili např. Terry Eagleton, Walter Benn Michaels nebo Patrick Colm Hogan. Studie poslední z nich *The Politics of Interpretation. Ideology, Professionalism and the Study of Literature*⁵ v úvodu shrnuje průběh rozsáhlé debaty o politice interpretace, v níž byla zohledněna také například úloha důvěry mluvčího ve vlastní interpretaci-tvrzení. Na základě této rekapitulace Hogan nahlíží literární kritiku jako jakékoli jiné lidské jednání, v němž lze v každé fázi od výběru předmětu až po finální recepci vždy identifikovat politické pohnutky. Tato perspektiva tvoří metodologické těžiště Andreasova uvažování, Hogana parafrázuje následovně: „Politický rozměr interpretace spočívá ve snaze ovlivňovat život společnosti i jednotlivce. Z povahy interpretace jako komunikačního aktu plyne, že každá interpretace je více či méně politická, neboť každá předpokládá čtenáře, kterému chce cosi sdělit a tím naň působit. [...] Stupeň političnosti konkrétní interpretace v zásadě odpovídá stupni její instrumentálnosti, tedy tomu, nakolik interpret odhlíží od samotného díla a soustředí se na důsledky, které svým výkonem vyvolá“ (s. 18–19). Vychází-li Andreas z obecného předpokladu, že v každém jednání je přítomna jistá míra političnosti a každý komunikační akt, včetně literární kritiky, je vždy orientován k dosažení určitého cíle, umožňuje mu to zacházet s normalizačními texty jako se standardními komunikačními projevy libovolného mluvčího, jenž žije v nějaké společenské čili vždy rovněž politické situaci a chce v ní něčeho dosáhnout. Prvky hoganovské politiky interpretace tak v této zobecněné podobě lze de facto nalézat a dokumentovat v různých státních zřízeních a napříč kulturními kontexty i typy promluv, což si uvědomuje i Andreas: „[T]ak, jak jsem již naznačil, se použití různých forem ideologického jazyka neomezuje na normalizační režim či autoritářské režimy, protože komunikace se řídí pragmatickými zájmy mluvčího bez ohledu na kulturu nebo politické uspořádání“ (s. 11).

Tento rámec politiky interpretace se nicméně rodil v podmínkách nesrovnatelných s časem normalizace a z polemického postoje k intelektuální i společenské situaci liberální společnosti a jejího uspořádání, které se od podmínek (post)totalitního státu značně lišilo. V jádru Hoganova konceptu se totiž stále počítá s pluralitou, možnostmi soutěže různých politik interpretací a prosazovaných názorů, s prostupným centrem a periferií — tedy s tím, co v totalitním zřízení období normalizace oficiálně nefungovalo, a dokonce podléhalo kriminalizaci. Andreas při hledání vhodného metodologického východiska výběrově cituje Hoganovu úvodní stať nazvanou *Political*

5 Hogan, Patrick Colm: *The Politics of Interpretation. Ideology, Professionalism and the Study of Literature*. Oxford University Press, New York 1990.

Interpretation: Can a Construal be Ethical?,⁶ Hogan se přitom ve své knize dále zabývá problematikou, jež je do zkoumaného českého kontextu takřka nepřenositelná — například vlivy dekonstrukce a psychoanalýzy na teorii ideologie, dále např. genderem, feminismem, rasovými menšinami. Zde se také ukazuje již zmíněná metodologická nesnáze s výběrově omezeným dekontextualizovaným materiálem. Andreas neuvažuje o podmínkách, v nichž existovala normalizační „opozice“, což může vést až k vytváření falešného dojmu, že normalizace byla co do možnosti pragmaticky jednat a konkurovat vlastní politikou interpretace neproblematickou epochou. Jak ostatně Andreas poznamenává, představuje pouze jednu z možných forem moderního státu.

Politika interpretace jako metodologický rámec pro popis normalizační literární vědy Andreasovi dovoluje odhalovat a následně typologizovat různé strategie jednání v oficiálních kritických textech a relevantních výpovědích o nich i prezentovat celou škálu způsobů normalizační manipulace s texty a jejich možných motivací. Analytický oddíl knihy je vlastně tvořen pouze rozsáhlým rejstříkem zaznamenaných diskursivních strategií, jako je vylučování nepohodlných autorů, odstraňování jejich jmen a označení pro nežádoucí umělecké a filozofické směry, nejrůznější druhy autorských či redaktorských cenzurních zásahů v textech i paratextech, zákulisní domluvy zachycené v zápisech ze schůzí apod. Andreas k tomu uvádí, že „roztřídil a vyložil jednotlivé případy rétorických, diskursivních a textových strategií a řečových her, s nimiž se v normalizačním literárním provozu bylo možné setkat“ (s. 12). Tím se však také pod zastřešujícím a velmi obecně pochopeným termínem politiky interpretace redukuje normalizační oficiální kritická praxe na soubor pragmatických manévřů a řečových aktů. Je tak zbavována příznaků své někdejší suverenity a vpsled násilnosti, s níž byla jako jediná povolená doktrína prosazována. „Bezpečně“ vědecká metoda a pominutí neoficiálních pramenů autorovi také umožnily, aby netematizoval etický rozměr problematiky, ačkoli ho zkoumání projevů represivní totalitní moci implikuje. Přitom Hoganova koncepce politiky interpretace se k etice zásadně vztahuje a problematizuje spjatost politiky a etiky prostřednictvím odkazů na *Základy metafyziky mravů* Immanuela Kanta.⁷ Etika a její vazba na politiku interpretace by tak mohla být tematickým okruhem, jímž by Andreas ve své práci mohl výstižně poukázat na specifika normalizace v porovnání s anglosaským liberálním prostorem, z něhož koncept přebírá. Předešel by tak výtce konstatující, že Hoganův rámec pro zdejší podmínky neadaptuje, pouze jej na velmi obecné úrovni na své prameny aplikuje. Jedna z průběžných definic politiky interpretace, s jejíž pomocí se Hogan k promyšlení etična a politična propracoval, totiž zní: „Political interpretation is interpretation which attends to considerations of justice, that is to say, political considerations (in the ordinary sense) which lie in the realm of the ethical.“⁸ Tím by se však do Andreasova horizontu uvažování o normalizaci dostala kromě otázky etiky i například kategorie „spravedlnosti“, kterou Hogan zmiňuje, což by komplikovalo „nezávazné“ diskursivní pojetí a představovalo mimo jiné nutnost nahlížet sledovaný problém i z hlediska morálního. Autor se však k těmto okolnostem a otázkám nevy-

6 Hogan, Patrick Colm: *The Politics of Interpretation...*, cit., s. 3–27.

7 Český Kant, Immanuel: *Základy metafyziky mravů*, přel. Ladislav Menzel. OIKOYMENH, Praha 2014.

8 Hogan, Patrick Colm: *The Politics of Interpretation...*, cit., s. 15.

jadruje a činí tak pravděpodobně záměrně, jak o tom svědčí jeho kritika tzv. „polistopadového čtení“ a jeho morálních měřítek.

Zatímco se Andreas vyhýbá hodnotícím formulacím na adresu „normalizátorů“ a jejich praktik a průběžně čtenáře upomíná na omezenost poznání (jakéhokoli) předmětu, v pasážích věnovaných porevoluční recepci normalizační kritiky lze najít mnoho kategorických tvrzení. Knize nedominují, ale jejich odlišnost vzbuzuje pozornost. Andreas sousloví „polistopadové čtení“ vysvětluje takto: „Je to čtení apriorně kritické a negující, postrádá ‚principy zdvořilosti‘, jež H. P. Grice shledal jako předpoklady úspěšné komunikace a rozumění. Mezi tyto principy, které se týkají kteréhokoliv výroku mluvčího, patří čtenářův předpoklad upřímnosti mluvčího, tolerance k odlišnému názoru mluvčího a ochota tento názor — alespoň dočasně pro účely porozumění — přijmout, a to i tehdy, jsou-li patrné například vnitřní rozpory jednotlivých tvrzení. Polistopadové čtení se naopak vyznačuje před-neporozuměním: podezíravostí (předpokladem neupřímnosti) a netolerancí“ (s. 25), a dále doplňuje: „Jen pro pořádek dodávám, že polistopadové čtení či předporozumění je — jakkoli lidsky pochopitelné — nejen vědecky neetické, neboť představuje ideologický blok v porozumění historii, ale i nemorální, neboť demonizuje její aktéry“ (s. 28). Zástupným příkladem „polistopadového čtení“ je Andreasovi soubor sémantických analýz normalizační publicistiky (zpravidla úvodníků *Rudého práva*) *Řeč komunistické moci* Petra Fideliusa,⁹ s jehož metodou polemizuje — zpochybňuje například Fideliusův princip „jaderné redukce“. Ještě odmítavěji se však staví k jeho údajné předpojatosti a antikomunismu. Tato polemika, byť v detailech přínosně poukazující na některé slabiny Fideliusovy argumentace (přílišná generalizace, antropomorfizace ad.), má však také trpce ironický rozměr — Fidelius některé své texty ze zmíněné knihy napsal před rokem 1989 a nemohl je publikovat.¹⁰ Rozvinu-li Andreasovu griceovskou referenci, jakkoli ji považuji v daném kontextu za nepřiléhavou, „principy zdvořilosti“ ve Fideliusově případě „polistopadového čtení“ postrádali příslušníci normalizačního establishmentu. Pozoruhodné je, že ačkoli se Andreas vyhýbá v rámci zachování badatelské neutrality tematizaci etické stránky normalizační interpretační praxe, porevoluční antikomunismus popisuje otevřeně jako nemorální a demonizující. Na základě těchto míst se lze také domnívat, že autor ve skutečnosti není tak nezaujatým pozorovatelem, jak zhusta postuluje, nýbrž implicitně a manipulativně hodnotí i jevy, o nichž se jinak vyjadřuje s patrnou „profesionální“ distancí.

Dalším klíčovým pojmem v Andreasově knize je politicko-estetická norma, ale její povaze se z literárněteoretického a literárněhistorického hlediska autor příliš nevěnuje. Nekomentuje například, jak se proměňovala tuzemská marxistická estetika a teorie literatury nebo jaký dopad mělo na interpretační nástroje literární kritiky náhlé zmizení celých myšlenkových směrů, z nichž se některé krátce před srpnem 1968 podařilo alespoň částečně rehabilitovat (strukturalismus, fenomenologie ad.). Autor

9 Fidelius, Petr: *Řeč komunistické moci*. Triáda, Praha 2002.

10 Rukopis stati *Lid, demokracie, socialismus* je datován prosincem 1978, rukopis *Pohádky o Stalinovi v kontextu současné oficiální propagandy* únor 1980. Obě práce vyšly v samizdatu pod souhrnným názvem *Úvod do studia současné oficiální propagandy* roku 1981 a neautorizovaně také několikrát v exilu. Jeden z původních základů studie *Zrcadlo komunistické řeči* vyšel v samizdatovém *Kritickém sborníku* (1989, č. 1). Srov. ediční poznámku uvedeného vydání.

se zabývá předně normalizačními mocenskými mechanismy, jež působily v literární vědě a kritice, politicko-estetickou normu ustavovaly a současně pomáhaly udržovat politický status quo — tedy působením autority (případně, jak autor uvádí, také mýtu autority)¹¹ optikou běžného provozu redakcí, nakladatelství apod. Již zmíněná analytická část s utříděným katalogem různých změn ve znění autorských monografií, ukázek úprav předmluv a jmenných rejstříků atd. však nesměřuje k syntetičtějším závěrům, jakým by mohlo být třeba pojmenování vlivu těchto instrumentálních zásahů na metodologickou povahu a výpovědní či poznávací hodnotu zkoumaných textů. Oddíl tak v konfrontaci s vytčeným cílem — představit nový způsob nahlížení na normalizační kritiku — působí spíše jako soubor pracovních excerpce, třebaže se autor snaží v úvodu zaštitit své nálezy teoretickými rámci. Ve srovnání se shora komentovanými problémy a metodologickou necitlivostí v Andreasově knize jde však o podružnost.

Kdybych měla závěrem shrnout, čím se tato kniha v kontextu soudobého bádání o literatuře výrazně vymyká a čím si zaslouží zvýšenou pozornost, navázala bych opět na jeden z Andreasových výroků o „polistopadovém čtení“, který zní: „Fideliova sémantická analýza představuje jeden z bezpočtu příkladů toho, že delegitimizovat komunistický režim je možné pomocí libovolné metody, která se prezentuje jako vědecká“ (s. 37). *Vybírat a posuzovat* je odbornou publikací, která některými svými rysy ve vší vážnosti nastoluje otázku, zda také není možné pomocí libovolné metody, která se prezentuje jako vědecká (v tomto případě anglosaská teorie politiky interpretace, teorie řečových aktů či pragmatika), komunistický režim legitimizovat.

AD:

Petr Andreas: *Vybírat a posuzovat. Literární kritika a interpretace v období normalizace*. Pistorius & Olšanská, Příbram 2016. 224 s.

11 „Normalizační a polistopadová mytologie některé z nich [míněny autority — L. M.] obdařila mýtem téměř absolutní moci ovlivňovat podle své vůle či vkusu kulturní dění, avšak moc některých se v dané době zakládala prakticky jen na tomto mýtu. [...] Představu o autoritách jako těch, „kdo mohli případně vše“, je třeba nahlédnout jako mýtus, který působí a spoluutváří moc v totalitní společnosti. Výkon role autority odpovídal zájmům a vlivu dalších institucí a vyšších autorit, které jim — nahlíženo z hlediska systému — umožnily jejich pozice obsadit“ (s. 64–65).